

eerste helft van de negentiende eeuw geprofiteerd van een snelle verslechtering van de relatieve waarde van arbeid ten opzichte van grond? Ook het zicht op veranderingen in de grond- en arbeidsproductiviteit bij 'zijn' boeren blijft aldus fundamenteel gehandicapt.

De laatste kanttekening is in feite een vraag om voortgezet onderzoek: het belang van de 'echte' bedrijven binnen de Drentse economie neemt fors af. In de zeventiende eeuw had nog ongeveer de helft van de Drentse huishoudens een boerenbedrijf met tenminste twee paarden, rond 1800 was dat aandeel gezakt tot ongeveer een kwart en in de late negentiende eeuw tot minder dan 5%. Hoe relevant is dan nog inzicht in de werking van boerenbedrijfsvormen voor de kennis van het 'systeem' van het oude platteland? Door verspreide gegevens in dit rijke proefschrift wordt men steeds nieuwsgieriger naar de 'bedrijfsvormen' van de kleine en zeer kleine landbouwers, de niet-boeren en de marginalen.

P. M. M. Klep

1 Zie zijn interessante discussie met J. L. van Zanden in het *Tijdschrift voor geschiedenis*, CI (1988) 190-224.

M. Cloet, Chr. Vandenbroeke, ed., *Tien bijdragen tot de lokale en regionale demografie in Vlaanderen* (Brussel: Gemeentekrediet, 1989, 281 blz., BF.800,-, ISBN 90 5066 052 5).

Bij een opsomming van de eigenschappen van historisch-demografen neemt bescheidenheid geen prominente plaats in. Ook de hier gepresenteerde bundel opent met een citaat van P. Chaunu, waaruit de relevantie van dit soort onderzoek moet blijken: 'toute science humaine, sans une puissante base démographique, n'est qu'un fragile château de cartes, toute l'histoire, qui ne recourt pas à la démographie, se prive du meilleur instrument d'analyse' (6). Dat moge zo zijn, toch neemt de modale historicus historisch-demografische studies maar node ter hand. Typerend voor dit specialisme is immers de kwantitatieve benadering met de even broodnodige als afschrikwekkende statistische technieken. De beoefenaren van deze tak van geschiedenis gaan nochtans onvermoeibaar verder. In de inleiding (die overigens al in 1983 geschreven werd!) maken de uitgevers er bijvoorbeeld melding van dat in België het aantal historisch-demografische studies tussen 1977 en 1982 verdubbelde.

Een bundel als de onderhavige maakt de toegankelijkheid daarvan een stuk groter. Aan een tiental auteurs, voornamelijk jonge, recent afgestudeerde historici, werd gevraagd hun volumieuze studies te comprimeren tot circa 25 pagina's met de voornaamste bevindingen. De meeste bijdragen zijn gebaseerd op een gezinsreconstructie, een vorm van demografisch onderzoek die buitengewoon gedetailleerde kennis van het menselijk gedrag in het verleden mogelijk maakt. De prijs daarvoor, gemeten in arbeidsinzet, is hoog en daarmee stoot men op een deugd die deze specialisten ontegenzeggelijk wel hebben: doorzettingsvermogen en geduld. Een gezinsreconstructie van een dorp van rond 1000 inwoners, dat 150 à 200 jaar gevolgd wordt, vergt al snel 1500 tot 2000 arbeidsuren. Toch heeft men dan nog slechts een derde tot de helft van de bevolking op gezinsfiches herenigd, namelijk het sedentaire deel van de inwoners. Dit methodische probleem verontrust de samenstellers niet, zij achten de resultaten representatief voor het demografisch gedrag van de overgrote meerderheid van de bevolking.

De eerste vier bijdragen zijn klassieke gezinsreconstructie-studies, opgesteld volgens de richtlijnen van L. Henry. Ze hebben alle betrekking op de periode van de tweede helft van de zeventiende eeuw tot ± 1800. Voor het vinden van de dorpen in kwestie heeft men een

gedetailleerde kaart van België nodig: Kaster, Avelgem, Zeveneken en Anzegem. De behandelde thema's bieden geen verrassingen. Geboorten, inclusief gedwongen huwelijken en onwettige vruchtbaarheid, nemen een belangrijke plaats in, evenals het huwelijksgedrag, waarbij aan leeftijd en het voorkomen van tweede huwelijken aandacht wordt besteed. De herkomst van huwelijkspartners verstrekt voorts informatie over migratie. Ook de fecunditeit en mortaliteit (met name zuigelingensterfte) zijn steeds terugkerende onderwerpen. Opvallend is de aandacht voor grootte en samenstelling van het huishouden in de studie over Anzegem.

Het huwelijks- en voortplantingspatroon van steungetende armen in Velzeke gedurende de periode 1648-1749, is het onderwerp van de vijfde bijdrage. De laagste sociale lagen blijken inderdaad specifieke demografische karakteristieken te hebben. Met name de sexuele discipline blijkt voor deze groep minder strak.

De mortaliteit wordt in historisch-demografisch onderzoek relatief stiefmoederlijk behandeld. Om die reden zijn er twee bijdragen over dit onderwerp opgenomen. De mortaliteit in zuidwest-Brabant tijdens de achttiende eeuw wordt eerst 'extern' benaderd door sterftecrises en seizoenschommelingen te analyseren. Een gezinsreconstructie in drie dorpen biedt daarnaast de mogelijkheid de zuigelingen- en volwassenensterfte 'intern' te benaderen. Zuigelingensterfte is verder een apart onderwerp in de zevende bijdrage. De geografische spreiding van dit fenomeen over de arrondissementen van Oost- en West-Vlaanderen (begin negentiende eeuw) wordt in kaart gebracht en de sociaal-economische en culturele determinanten komen aan bod.

In een zeer interessante toepassing van de parochieregisters toetst P. van Damme de betrouwbaarheid van tellingen in de 'roede van Tielt' tijdens de Franse bezetting in de negenjarige oorlog. Een studie over migratie in het arrondissement van Tielt bij het begin van de negentiende eeuw en een structuuranalyse van de stedelijke populatie van Gent besluiten de bundel.

Daarmee is een boek omschreven dat vele interessante, overtuigende en ambachtelijk verdienstelijke micro-studies bevat. Toch wordt niet volledig de kans gegrepen om ook relatieve buitenstaanders van het belang van deze benaderingswijze te overtuigen. Er is nog te zeer sprake van een weliswaar gecondenseerde, maar niettemin cijfermatige aanpak. En dat terwijl het er, ook volgens de samenstellers, om gaat 'à découvrir la réalité humaine qui se cache derrière les chiffres'.

Th. L. M. Engelen

M. G. Westen, ed., *Met den tooverstaf van ware kunst. Cultuurspreiding en cultuuroverdracht in historisch perspectief* (Leiden: Nijhoff, 1990, 252 blz., f39,50, ISBN 90 6890 260 1).

Cultuurspreiding is een bijzondere vorm van cultuuroverdracht. Cultuuroverdracht is een algemeen begrip, terwijl cultuurspreiding een specifieke beleidsterm is voor het streven om lagere sociale klassen deelgenoot te maken van de (in Nederland burgerlijke) cultuur van de hogere klasse. Een reader voor het onderwijs, want daar gaat het hier om, had in een inleiding minstens dit onderscheid moeten maken. Het gaat tenslotte om trefwoorden uit de titel. Ter gelegenheid van de cursus 'Kunst, letteren en maatschappij' aan de rijksuniversiteit Utrecht zijn enkele min of meer samenhangende artikelen verzameld; enkele verschijnen hiermee voor het eerst in druk.

Studenten zouden er verstandig aan doen te beginnen met Ton Bevers' artikel 'Cultuurspreiding en publieksbereik', halverwege de *reader*. Hoewel het vooral over de recente periode gaat, bevat het een historische introductie, waaraan overigens bovengenoemde begripsbepaling is ontleend. De grenzen van het ideaal, zo stelt Bevers, waren al aan het begin van deze eeuw